

З. Р. Кісіль*

БЕЗПРИМУСОВИЙ ПОРЯДОК ДОТРИМАННЯ НОРМ ПРАВА У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ФАКТОР ПРОТИДІ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Українське суспільство нині перебуває на шляху переходу від тоталітарного режиму державної влади до демократичного суспільного ладу європейського зразка. Сьогодні у нашій країні при відносно невисокій правосвідомості громадян часто виникають окремі невідповідності у сприйнятті сучасних демократичних цивілізаційних цінностей. У частини населення вони асоціюються, у першу чергу, з матеріальним добробутом, а не з демократією, свободою, правами людини. Тому провідні гуманітарні цінності здебільшого тлумачаться з точки зору їх безпосередньої користі, у контексті юридичного романтизму та юридичного утилітаризму.

Саме очікування автоматичного підвищення життєвого рівня від впровадження демократії, правових форм регулювання суспільних відносин складає ідеологію юридичного романтизму, який оволодів свідомістю не тільки пересічних громадян, а й частини посадових осіб та професійних політиків. Право, закон в названому романтизмі розглядаються дещо піднесено — як необхідна і достатня умова для забезпечення безбідного існування людини, обов'язкового підвищення її матеріального достатку.

Юридичний утилітаризм також розглядає систему гуманітарних цінностей у контексті загальної користі, підвищення матеріального добробуту населення. Головним критерієм розвитку суспільства вважається високий рівень життя, зростання матеріального достатку населення, а всі інші гуманітарні цінності замикаються на обґрунтуванні переваг рентабельної економіки. Тому, на думку Е. Соловйова, “захищаючи” авторитет права й інститут демократії, деякі вчені вважають за очевидне, що “правова норма має одержати санкцію з боку соціального й історичного утилітаризму, тобто, звітувати перед програмами народного блага чи якимось чином вигаданими вимогами прогресу”¹. Можливо тому частина українських громадян до цього часу сумує за старим радянським “порядком”, контрольованим та регламентованим мінімумом матеріального добробуту, і хоче знову повернутися у тоталітарне, “стабільне” (на їх погляд) минуле, що адміністративними методами “забезпечувало б всім соціалістичну справедливість”.

Але таке споживацьке, утилітарне уявлення про право та його можливості, що характеризує правосвідомість частини громадян, є не просто утопічним, а й небезпечним. Уявлення про право, його можливості у демократичному суспільстві потрапляє у пряму залежність від можливостей та досягнень у сфері господарської діяльності і розглядається як інструмент підвищення життєвого рівня населення. І у разі невдачі право, демократія перекладають на себе невдоволення населення і несуть відповідальність за всі прорахунки окремих політиків у проведенні реформ та господарюванні. Уданому випадку авторитет гуманітарних прав, як вважає Е. Соловйов, поставлений у залежність від господарського життя, ефективності економічного курсу держави та соціальних реформ.

© Кісіль З. Р., 2007

доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

¹ Соловйов Е. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // Політична думка. — 1999. — № 1-2. — С. 124-125.

У чому ж полягають недоліки однобічного підходу до права, правової свідомості, вихованій на романтичному чи утилітарному розумінні права та його ролі у розвитку суспільства? Незадоволення темпами господарювання автоматично переноситься на право, демократію та незалежність держави. Тому, якщо право, правові реформи автоматично не приводять до значного підвищення життєвого рівня, існуючі реформи не сприймаються населенням, а демократизація, права людини викликають у них тільки підозру. “Якщо право — це всього лише засіб для досягнення загального добробуту, то правова ідея може і повинна бути відкинута відразу ж, як тільки комусь вдасться довести, що добробуту цього — зараз же, негайно чи у найближчому майбутньому — можна досягти й антиправовими заходами”². Дані теоретична та методологічна помилки приховують велику соціальну небезпеку — незадоволення населення демократичними реформами, європейським вибором України як стратегічним орієнтиром розвитку держави.

Саме такий погляд на право, демократію, права людини формує правовий нігілізм, принаймні, готує ґрунт для його процвітання й гальмує розвиток демократичних процесів у суспільстві. Причиною цього є низька правова культура громадян, яка оцінює людину та її життя не ступенем демократичних перетворень та досягнутої свободи, а рівнем споживацького кошика. За таких обставин частина населення вже не сприймає не тільки демократії та прав людини, а й, навіть, незалежності і суверенітету держави, тому що вони не призвели до очікуваного результату — значного матеріального збагачення кожного. Як підкреслював Президент України, окрема частина населення “нинішні труднощі та негаразди ототожнює з наслідками здобуття незалежності, демократизацією та формуванням ринкових відносин”.

Фактично ж право, правова ідеологія безпосередньо не уповноважені вирішувати питання матеріального добробуту населення. І ті політики, які пов’язують підвищення останнього безпосередньо з демократією і правом, є юридичними демагогами, які самі незадоволені демократичними процесами, що відбуваються у суспільстві, і провокують невдоволення населення. Право може сприяти наведенню порядку, поглибити демократичні перетворення, економічні та соціальні реформи, але безпосередньо не впливає на підвищення матеріального достатку населення. “У дійсному житті право завжди переслідує окремі цілі, нав’язані йому релігією, мораллю, політикою, міркуваннями доцільності тощо. Це справді важливе призначення права та його суттєва функція. Але якщо ми не здатні у праві побачити ціль, адекватну його власній сутності, якщо його цінність зведена до практичної користі і не пов’язується з усвідомленням самоцінності і привабливості права, то ми не розуміємо сутність права. Принцип самоцінності права передбачає, щоб вихідні, фундаментальні цінності, які реалізуються у праві, знаходилися у ньому самому, щоб реалізація правових ідеалів, правових способів буття визнавалася самостійною метою духовного і практичного життя людини”³.

Сьогодні ми перебуваємо на такому етапі розвитку суспільства, вважає П. Рабінович, коли “необхідно припинити сприймати право, права людини з точки зору “патерналістських настроїв”, властивих колишній соціалістичній системі, і сформуванню концепцію взаємодії держави та людини в умовах ринку, заснованого на “природності” і “невід’ємності” прав людини”⁴.

² Там само. — С. 125.

³ Малахов В. П. Философия права. Академический проект. — М., 2002. — С. 98.

⁴ Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). — Львів, 2001. — С. 9, 36.

Утилітарне ставлення до права частково зумовлене марксистською традицією його розуміння як елемента надбудови над економічним базисом, що тісно ув'язувалося з класовою структурою суспільства і виступало регулятором міри праці і міри споживання. Як і вся правова надбудова суспільства, воно тісно кореспондувалося з економічним добробутом населення, загальною користю громадян, було мірилом достатку людей та інструментом підвищення їх життєвого рівня. Ця марксистсько-ленінська концепція права, її залежність від економічного стану суспільства та господарських успіхів частково зберігається і у сучасному суспільстві та характеризує певний відхід від демократичної сутності права, його цивілізованого призначення. Відбувається підміна змісту гуманітарних прав їх утилітарним тлумаченням.

Протягом останнього десятиліття в українських гуманітарних дослідженнях, політичній публіцистиці відбулися помітні зміни. Замість класових ідеологічних принципів тоталітарного соціалізму (а багато з них отримали правове вираження, і, насамперед, у конституціях того часу) з'явилися нові цінності — загальнолюдські. Але вони ще не стали фактом правової свідомості переважної частини населення нашої країни, особливо представників владної еліти, їх правової культури. Правосвідомість частини правлячої вітчизняної еліти, на відміну від західної, цивілізованої, історично зорієнтована на постійне пріоритетне використання адміністративного ресурсу, політичних регуляторів владних відносин, незалежно від їх легалізованості та опосередкованості законом. Саме тому в українській політиці урядовці переважно сприймають право здебільшого лише як формальний і малоістотний чинник обмеження та регулювання їхнього адміністративного потенціалу. Тому право у свідомості частини представників владної еліти, незважаючи на те, що воно може виступати механізмом зміцнення їхнього владного становища, взагалі втрачає будь-яку соціальну предметність та певність — і на професійній роботі в державній сфері, і в особистому житті. За таким підходом у рамках правосвідомості сучасної вітчизняної правлячої еліти правові цінності нівелюються ще й через нерозчленоване сприйняття права та політики⁵.

Але адміністративними і політичними методами уряд та політична еліта можуть контролювати лише окремі політичні процеси, а не весь соціальний простір. А система правового регулювання спрямована на регулювання всього простору і розрахована на всіх громадян, забезпечення їх рівності перед законом без будь-якого винятку для будь-кого⁶. Право спрямовано проти тих цінностей, які є у компетенції політичного регулювання: групова солідарність, корпоративні зв'язки, авторитети чи локальні інтереси тих чи інших соціальних груп або політичних діячів. Тому для права протипоказана будь-яка тіньова форма впорядкування процесу державної влади, тінізація у сфері економіки, політики, а, натомість, характерна публічність та відкритість регулювання суспільних відносин.

Сьогодні Україна знаходиться на початковому етапі реформування суспільних відносин. І тому право як жива матерія високого духу повергається до нас тими сторонами, яким ми раніше не надавали значення. Його можна розглядати як з точки зору філософії права, так і юриспруденції — як інструмент всебічної демократизації суспільства та необхідну умову забезпечення свободи.

Право, з точки зору філософії права, розглядається як міра людської свободи, як розрізнення права і закону, що є недостатнім для юриспруденції і значною

⁵ Соловйов Е. Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? // Політична думка. — 1999. — № 1-2. — С. 29-30.

⁶ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — К., 2002. — С. 322.

мірою непридатне для використання у безпосередній практиці для вирішення правових питань. Для юриспруденції право розглядається як система норм, що мають бути забезпечені особливими методами, включаючи й примус. Між ними може виникнути колізія: з одного боку, між абстрактними підходами філософії права до загальних правових цінностей і більш конкретними вимогами різних галузей чинного права; з іншого — між всезагальністю, глобальністю проголошених цінностей та їх конкретним правовим втіленням, неоднаковим у різних умовах, різних країнах при єдності визнаних принципів.

Право — соціальна гарантія свободи, суспільно визнана особиста автономія людини. Воно надає простір для професійної, господарської, громадянської та політичної активності кожного члена суспільства. Але у процесі утвердження правової держави право як ідеальне поняття є ще і особливим інструментом забезпечення свободи.

Всупереч поширеній думці прихильників патерналізму, що людина гостро потребує не стільки свободи, скільки рівності та заступництва з боку держави, державної влади, потрібно зазначити: саме свобода є одвічною умовою повноцінного розвитку людини. Сутність природного призначення свободи полягає у тому, що вона є “момент права, форма вираження соціальної реальності засобами і логікою правосвідомості”⁷. Право встановлює масштаб свободи і відповідальність особистості. Тому потенціал права не можна зводити до утилітарних запитів, міркувань користі або доцільності. Проте сутність природного призначення свободи полягає не тільки у тому, що вона є простором для благого життя, а й у тому, що вона є простором активності, розгортання природних задатків людини з метою висхідного розвитку всього людського роду.

Ні право саме по собі, ні правильне та гуманне законодавство безпосередньо не забезпечують високий рівень життя. Вони тільки створюють умови для вільного волевиявлення кожної людини, реалізації її свободи. Право — не самоціль, а засіб для досягнення високої мети — створення умов для розвитку ініціативи, підприємництва, законодавчого забезпечення цієї сфери, а головне — утвердження цінності більш високого порядку — свободи людини, захисту її людської гідності.

Для вирішення проблеми цивілізаційного змісту права, його гуманістичної спрямованості варто взяти концепцію взаємозв'язку права і свободи, запропоновану О. Бандуркою: “Право є, насамперед, уявленням про свободу й основним засобом її забезпечення, оскільки втілює це уявлення у норми поведінки, гарантовані організованою силою держави, її інститутами... Воно дає можливість узгодити притаманні кожному члену суспільства домагання свободи, взагалі розумно розв'язувати конфлікти у суспільстві, створити умови безпеки для його членів, забезпечити надійний гарантований простір для діяльності особи. Розширення простору свободи особи в суспільстві можливе тільки за допомогою права, тому що свобода є сутністю права. Воно є ефективним способом вираження та забезпечення цінностей демократії, яка створює умови для реалізації свободи”⁸. В. Нерсесянц також тісно пов'язує право із свободою. Він вважає, що право — нормативна форма вираження свободи через принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах, це “загальний масштаб”, “міра свободи”. Право сприяє формуванню високої правової культури громадянина, виступає головним критерієм свободи людини⁹. У зв'язку з наведеним потрібно зазначити, що індивідуальна свобода і особисті права, взяті самі по собі, не здатні забезпечити справжню свободу. Дійсно, свобода передбачає реальне звільнення людини у всіх

⁷ Малахов В. П. Указ. работа. — С. 169.

⁸ Бандурка О. М. Єдність цінностей та істини у праві. — К., 2000. — С. 44-45.

⁹ Нерсесянц В. С. Философия права: Учеб. для вузов. — М., 1997. — С. 23.

сферах суспільного буття. Як вказується у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р., неподільність і взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав, розвиток і захист однієї категорії прав ніколи не можуть бути приводом для звільнення держав від обов'язку захисту інших прав.

Але, розглядаючи питання про права та свободи людини, слід пам'ятати і про обов'язки, розуміти, що свобода пов'язана з певними обмеженнями. Останнім часом спостерігається деформація, по суті, демократичного принципу: “дозволене все, що не заборонено законом”, де багатьма акцент робиться на першій частині цього вірного принципу, забуваючи про наявність не тільки законів, а й моральних і, навіть, релігійних норм та вимог. Тому в даній демократичній юридичній формулі недооцінка обов'язків загострює бажання людини здійснювати свої права негайно і у повному обсязі, що в кінцевому рахунку призводить до правопорушень та деформації правової культури.

Таким чином, свобода виступає єдино можливим середовищем, у якому людина може розвиватися як розумна істота. Але не просто свобода, а правова свобода, яка полягає у підкоренні закону, а не людині. Порядок у суспільстві необхідний, але це має бути правовий порядок, який йому не нав'язується, а є еквівалентом того, що народжується у самому суспільстві в результаті взаємодії людей. Це означає, що право захищає свободу і тому його можна розглядати як засіб забезпечення свободи.

Разом із тим свобода, правова свобода, яка передбачає обмеження неправової свободи, означають такі умови життя суспільства, коли примус одних щодо інших зведений до мінімуму. Мета права — не утилітарна, а гуманітарна. Вона полягає у захисті свободи як такої — це, по-перше; по-друге, право встановлює певне обмеження на реалізацію свободи, водночас не ущемляє, а розширює її можливості та прояви. Тому можна констатувати, що право — це порядок свободи, упорядкована свобода. У такому контексті за його допомогою свобода перетворюється у конкретні юридичні права. Право виступає умовою і основою свободи, а свобода — метою права.

Таке розуміння природи і сутності права, природно, передбачає розуміння особливостей формування громадянського суспільства, природи і сутності правової держави, правопорядку та правоохоронної діяльності, їх особливості, природа і сутність полягають у тому, що вони є специфічними соціальними формами підтримання та забезпечення більш високого рівня гуманізації відносин даного суспільства. Звідси випливає і провідна гуманна мета права — сприяти подальшій гуманізації життя людини і людства взагалі.

Стаття рекомендована до друку кафедрою адміністративного права та адміністративної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 5 від 29 січня 2007 року)

